

'Uyt liefde van de catholyke religie': de rooms-katholieke elite in Overijssel tijdens de zeventiende eeuw

J.C. Streng

In de oudere rooms-katholieke historiografie over Overijssel in de zeventiende eeuw, wordt er altijd wel een enkele paragraaf, en soms een klein hoofdstuk, besteed aan de elite. Omdat de scribenten meestal priesters waren, kan dit opgevat worden als een blijk van erkenning. Een erkenning die overigens beperkt bleef tot het opsommen van personen en families die de kerk steunden. De door paters geschreven artikelen beperkten zich veelal tot de kerkgeschiedenis: de strijd van de altijd energieke priesters om het behoud van de kerk en de interne strubbelingen van de kerk. Ondanks een pleidooi tot verbreding van *histoire de l'eglise* naar *histoire religieuse*, waarbinnen de wisselwerking tussen kerk en samenleving ook voorwerp tot onderzoek kan zijn, ontbreekt het nog immer aan breed opgezette studies over bijvoorbeeld de elite en de katholieke kerk.¹ In dit historisch verdriet kan vanzelfsprekend een artikel van de hier gepresenteerde omvang over dat thema, ook niet het laatste woord zijn. Maar enig zicht brengt het mogelijk wel op een groep voorname gelovigen die zich 'uyt liefde van de catholyke religie' ingespannen hebben. Daartoe is deze verkenning toegespitst op twee problemen: hoe reageerde de katholieke elite op de maatschappelijke gevolgen van de reformatie, en welke vormen van patronage bracht de elite in stelling om de eigen religie te steunen.

¹ W.Th.M. Frijhoff, 'Van "histoire de l'eglise naar "histoire religieuse". De invloed van de "Annales"-groep op de ontwikkeling van de kerkgeschiedenis in Frankrijk en de perspectieven daarvan in Nederland', *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis* (verder *NAK*) 61 (1981) 113-153. Over de adel: H. Wassenaar, 'Katholieke adellijke families in Gelderland en Overijssel', *Virtus. Bulletin van de werkgroep adelsgeschiedenis* (verder *Virtus*) 1 (1993/1994) 4-11. Met dank aan Conrad Gietman die de drukproeven van het boek over de adellijke familie Van Hoëvell - Van Hövell beschikbaar stelde en bereid was dit artikel van commentaar te voorzien.

De Overijsselse rooms-katholieke elite en de maatschappij

Na de invoering van de reformatie in de Verenigde Republiek was het voor vele rooms-katholieken de vraag om tot de gereformeerde religie over te gaan of in de oude religie te blijven. De keus werd niet makkelijker gemaakt toen de maatschappelijke mogelijkheden voor katholieken steeds verder werden ingeperkt. Belangrijke publieke ambten waren ontoegankelijk en optreden in het openbaar was alleen mogelijk als het zonder katholieke kenmerken plaatsvond. Er ontstond een samenleving bestaande uit gescheiden religieuze gemeenschappen.²

Heroriëntaties tijdens de zeventiende eeuw

De calvinisering van de Overijsselse staat en maatschappij begon na het binnendringen van de Opstand in 1580 en vanaf die tijd leefde de katholieke elite in de hoek waar de klappen vielen. Rooms en opstandeling ging moeilijk samen. Katholieke families die in 1583 voor Filips als 'vijanden van de koning' te boek werden gesteld, werden door de gereformeerden nog niet meteen als vrienden van de Opstand beschouwd.

Voor de roomse elite was de moedwillige verwijdering uit bestuursplaatsen met 'stemme in staat' het meest dramatisch. Tot deze plaatsen behoorden de magistraten in de drie stemhebbende steden Deventer, Kampen en Zwolle en de riddermatige adel. Samen vormden zij de Overijsselse Staten. De verwijdering van de katholieken uit de stedelijke besturen van Kampen en Zwolle was een wisselvallig proces. Te Deventer was de wisseling na de herovering van Maurits in 1591 vrij radicaal, de gehele magistraat werd in één keer van rooms gereformeerd. De katholieke bestuurders reageerden op de uitsluiting door de oprichting van een spotgenootschap onder de naam van 'Het genootschap van den Roggenstapel'. Op de dag van de officiële magistraatsverkiezing hield het gezelschap eveneens verkiezingen, besprenkeld met wijn en begeleid door de nodige (on)gein. Ruim tien jaar later werd het door de Deventer magistraat verboden.³

² S. Groenveld, *Huisgenoten des geloofs. Was de samenleving in de Republiek der Verenigde Nederlanden verzuild?* (Hilversum 1995).

³ J.C. Streng, 'Stemme in staat'. *De bestuurlijke elite in de stadsrepubliek Zwolle 1579-1795* (Hilversum 1998), 326-333. J. Revius, *Licht op Deventer. De geschiedenis van de provincie Overijssel en met name de stad Deventer. Boek 5 (1578-1619)*. Uit het Latijn vertaald en toegelicht door A.W.A.M. Budé, G.T. Hartong en C.L. Heesakkers,

De roomse en lutherse edelen hadden nog tot 1622 toegang tot de Statenvergaderingen. Maar in dat jaar werden deze dissidenten voor de onontkoombare keuze geplaatst. Onder druk van de gereformeerde kerk en het eindigende Twaalfjarig Bestand werd vastgelegd dat alleen nog maar lidmaten van de gereformeerde religie toegang tot de Statenvergadering hadden. Hierop verlieten eenentwintig edelen die zich niet wilden conformeren de bijeenkomst. Deze buitensluiting uit de Overijsselse ridderschap ontnam de roomse edelen een van de privileges van hun bestaan: het erfelijke recht om in bestuurlijke ambten het land te dienen. Naast het officiersbestaan een van de activiteiten van het *métier du noble*.

Tot 1622 waren er katholieke edelen geweest die hun religie met de nieuwe politieke situatie probeerden te verenigen. Hendrik Hagen solliciteerde in 1611 naar het drostambt van Vollenhove. Ondanks uitvoerige vermelding van zijn verdiensten voor het land tijdens het begin van de Opstand, kreeg hij de functie niet. Wel was Hendrik Hagen in 1611 en 1612 geëngageerd bij de Staten-Generaal en zou hij tijdens de Synode van Dordt namens Overijssel politiek commissaris worden. Ook Johan van Middachten twijfelde. Hij verzocht in 1602, en opnieuw in 1605, admittie tot de Statenvergadering. Het verzoek werd in bedenking gehouden omdat men vermoedde dat Johan Spaansgezind was. Blijkbaar wist hij de Staten te overtuigen van het tegendeel, want in 1611 werd hij dan toch verschreven. Toen echter Hendrik Hagen en Johan van Middachten in 1622 onder druk kwamen te staan om hun roomse religie op te geven, was hen dit te veel en verlieten zij de Statenvergadering.⁴

De keus voor katholieken werd bemoeilijkt door de aanwezigheid van het Spaanse gezag in het oosten van Overijssel. Hierdoor bleven sommige katholieken zich op de Zuidelijke Nederlanden oriënteren. Jurjen van Uterwijck zette zijn kaarten op de infante Isabella, gehuwd met Albrecht van Oostenrijk. Hij was door haar in 1618 tot drost van Vollenhove benoemd, een benoeming die uiteraard zonder effect bleef. Met het oog op de politieke ambten die mogelijk na het aflopen van het Twaalfjarig Bestand beschikbaar zouden komen, bood Johan

(Hilversum 1995), 64-68. Dat het hier een (voornamelijk) rooms gezelschap betrof, is af te leiden uit de namen van de leden. De Roggenstapel lijkt daarmee toch minder onschuldig dan Revius ons wil doen laten geloven.

⁴ A.J. Mensema, *Inventaris van het archief van het huis Oldhagensdorp te Vollenhove 1262-1862* (Zwolle 1977) xi-xii. W. Wijnaendts van Resandt, *Geschiedenis en genealogie van het geslacht Van Middachten 1190-1901* ('s-Gravenhage 1913) 130.

van Twickelo zijn diensten bij de infante aan. Hij was van een 'olt adelyck Riddermetigh geslechte, wiens olderen ende voerolderen hun alle tyt standthafftychlyck in religionis catholica' in vele ambten nuttig hadden gemaakt 'tot dienste van haere Conincklycke Mayesteyt van Hispanien'. Die steun konden sommigen van deze koninklijke aanhangers goed gebruiken, want het ging hen maatschappelijk niet voor de wind. In een rekest klaagde de priester Jan van Ensse aan Isabella van Oostenrijk zijn nood. Door het overlijden van zijn vader, die een trouw aanhanger van de rechtmatige heer was geweest, was zijn moeder met tien kinderen in grote nood komen te verkeren. De vader was tijdens zijn leven drost van Drente en kastelein van Coeverden geweest. Door het Twaalfjarig Bestand waren de bezittingen van Isabella aan de rebellen toegevallen en nu zat de weduwe zonder de opbengsten die voortvloeiden uit de Drentse bezittingen. Jan vroeg met een beroep op de daden van zijn voorvaders om steun voor zijn moeder die in het ketterse Zwolle leefde.⁵

De uitsluiting uit de openbare ambten was niet voor alle katholieken reden tot klagen. Sommigen besloten om in dienst te treden van het vijandige kamp van de Republiek. Jurjen Jacob Hagen zocht contact met de wettige heer van het gewest. In 1624 kreeg hij pardon voor zijn deelname in het Staatse leger en de opdracht dat hij zich ter beschikking van de Spaanse troepen naar Oldenzaal moest begeven. Zolang de katholieken de Habsburgers als hun rechtmatige heer bleven beschouwen, schermden ze met hun gezag. Nog in 1631 zwaaide een pater bij zijn strijd om het St.-Katharinaklooster van Almelo met papieren van 'de hant van de Infante in 't particulier'. De richter maande de opgewonden priester niet alleen tot kalmte maar ook tot respect voor de staatse overheid.⁶ Dat er in deze tijd nog steeds een priester om zijn kerk streed, geeft aan dat de gereformeerde religie nog niet overal was doorgedrongen. Door de late veroveringen, het Habsburgse bolwerk Almelo was pas in 1626 in staatse handen geraakt, was vrijwel het hele Twentse platteland

⁵ Rijksarchief in Overijssel (verder RAO), *Huisarchief Oldhagensdorp*, inv. nrs. 42, 43. J. Nanninga Uitterdijk, 'Een en ander omtrent Johan van Twickelo tot Borgbeuninghen', *Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel* (verder BGO) 8 (1886) 257-265, aldaar 258. A. van Sasse van Ysselt, 'Het Overijsselsch geslacht Van Ensse', *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* (verder AAU) 58 (1934) 154-167, aldaar 160-162.

⁶ RAO, *Huisarchief Oldhagensdorp*, inv. nr. 65, 66. G.J. ter Kuile, 'Beroering in Almelo 1631-1632', *NAK* 37 (1949-1950) 183-188.

katholiek gebleven.

Aan het betonen van respect voor de gereformeerde overheden viel voor katholieken na de Vrede van Münster in 1648 niet meer te ontkomen. De vrede betekende de erkenning van de Republiek door de koning van Spanje. Toen op de Grote Vergadering in 1651 de geprivilegieerde status van de gereformeerde kerk nog eens werd bekrachtigd, vervloog voor de katholieken de hoop op een verbetering van hun positie. Voor de Overijsselse katholieken werd al spoedig hetgeen er in het aanpalende oosten gebeurde van bijzonder belang. Het weinige krediet dat ze onder gereformeerden genoten, kwam nog meer onder druk te staan door het optreden van de prins-bisschop van Münster. Deze agressieve Berend van Galen viel in 1665 Twente en de Achterhoek binnen. Gerrit Adolf Bentinck tot Breklenkamp was de belangrijkste katholieke jonker in de tijd van Berend van Galen en werkte met hem samen. Enige leden van de familie Von Beverförde waren in dienst van de Münsterse bisschop. De familie woonde zowel in Overijssel op de havezate Weemselo, als in Westfalen.⁷

Tijdens de bezetting door de Münsterse prins-bisschop en de Keulse bisschop tussen 1672 en 1674 regende het ambten ten gunste van de katholieke edelen en burgers. Bentinck werd drost van Salland. Al eerder was hij in dienst van de Münsterse kerkvorst als General-Wachtmeister. Egbert van Uterwijck werd verwalter drost van Vollenhove. Gerrit Wijer werd aangesteld tot ontvanger-generaal van de geestelijke goederen in Salland.⁸ In alle steden werd de helft van het aantal magistraatszetels toegewezen aan katholieken en mochten er alleen roomse gemeenteleden gekozen worden, tot ook in deze colleges de helft van het aantal plaatsen rooms zou zijn. Het was de laatste keer dat tijdens het *ancien régime* katholieken ambten bekleedden met 'stemme in staat'. De vrijheid van religie werd echter met zware lasten aan de prins-bisschop betaald. Mogelijk bracht dit de katholieken tot het inzicht dat het blijkaar toch beter was om te leven onder een Staats regime, dan onder een vreemde mogendheid, al was die van de eigen religie. Dit werd nog

⁷ W. Frijhoff, 'Toekomstverwachting ten tijde van de Republiek: structuur, en grondlijnen tot een interpretatie', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 98 (1983) 430-459, aldaar 431. A.J. Gevers en A.J. Mensema, *De havezaten in Twente en hun bewoners* (Zwolle 1995) 488.

⁸ Uterwijck: RAO, *Huisarchief Oldhagensdorp*, inv.nrs. 112-116. Wijer: RAO, *Familiearchief Heerkens*, inv.nr. 420.

bevorderd door een toleranter klimaat dat aan het einde van de zeventiende eeuw ingang vond. Met behoud van alle discriminerende wetten die de vrijheden beperkten, werd de katholieken minder in de weg gelegd.

Ondanks alle verboden waren de katholieken niet helemaal van alle maatschappelijke invloed uitgesloten. De Opstandelingen hadden er niet naar gestreefd om de eigendomsverhoudingen overhoop te halen. Daarom bleef het collatierecht ondanks de reformatie bestaan en hadden de Staten in 1583 vastgelegd dat eigenaren hun patronaatsrechten behielden. De rechthebbenden mochten de opbrengsten echter niet zelf houden, maar moesten dit besteden aan studie of voor ondersteuning. In 1602 kregen de eigenaren van een vicarie toestemming de helft van de inkomsten te houden en de andere helft te besteden aan predikant en school. Dit betekende dat in enkele gevallen de benoeming van een predikant afhankelijk kon zijn van een katholieke patronaatseigenaar, zoals de eigenaar van Eschede. Aan de havezate de Grootte Scheer waren 'collatie ende kerckenrecht' verbonden te Daelen, Emmen, Odoorn en Schoonebeek. De katholieke eigenaar van de havezate Westerfliet, in de zeventiende eeuw was dat de familie Van Hövell, had een één-derde stem in de benoeming van de predikant van Markelo.⁹

Katholieken konden ook invloed verwerven in de over het gehele gewest verspreid liggende marken. In deze corporaties met gezamenlijke rechten op heiden, venen, bossen en weiden, konden de roomsen als ze een meerderheid vormden, het markebestuur domineren en taken als markerichter vervullen. Dit kwam voor, ondanks een verbod van de Staten en de weerzin van de gereformeerde kerk. Zo was er in de marke Rande gedurende de hele zeventiende eeuw een katholieke markerichter. Maar de katholieke edelen en burgers waren voor bestuurlijke taken aangewezen op een beperkt aantal buiten het gewest gelegen katholieke instellingen of personen. Het stift Essen bood bijvoorbeeld enige mogelijkheden aan geloofsgenoten. Een reeks Wijers, vaders en broers, traden op als ambtman voor het stift. Een zelfde administratieve functie vervulde Derk Rees als stadhouder van de lenen voor de Zuid-Nederlandse baron de Laerne, die overigens een Van Vilsteren was. Deze administratieve ambten werden niet alleen door de roomse burgerlijke elite

⁹ Eschede: R.E. Hattink, 'Bijdrage tot de kerkelijke geschiedenis van Tubbergen', *Verslagen en Mededelingen van de Vereniging voor Overijssels Regt en Geschiedenis* (verder *VMORG*) 9 (1874) 53-130, aldaar 93-96. Grootte Scheer: G.J. ter Kuile, 'De Grootte Scheer in de geschiedenis', *VMORG* 63 (1948) 72-92, aldaar 76. Westerfliet: Gevers en Mensema, *De havezaten in Twente*, 383.

uitgevoerd, want ook een jonker, zoals Henricus Knoppert, werd door Adolph van den Bergh tot stadhouder van de lenen van het graafschap Bergh aangesteld.¹⁰

De katholieke en gereformeerde elite

De gereformeerde en de katholieke religie waren als water en olie: men kan lang schudden maar het mengsel blijft onverenigbaar. Zoals ook uit conflicten over de opvoeding van de kinderen van de roomse Engelbert van Ensse en de gereformeerde Anna van Steenwijk blijkt. Tot de huwelijksvoorwaarden behoorde de clausule dat de kinderen gereformeerd zouden worden opgevoed, een voorwaarde waar Van Ensse zich niet aanhield. Een identiek geval deed zich voor tussen de gereformeerde Sophia van Besten en de katholieke Herman Goossen Grubbe. Sophia beklaagde zich bij de Staten over haar man die de kinderen rooms liet opvoeden, ondanks dat er twee gereformeerde burgemeesters voogd waren. Zij verzocht de Staten in 1651 haar man te waarschuwen om de kinderen in de gereformeerde religie op te voeden en niet van de moeder af te houden. De Staten steunden de moeder door haar de gelegenheid te bieden de kinderen op te voeden. Kort daarna scheidde het echtpaar. Zelfs het meest intiem samenleven leidde niet tot oecumene, veelal voelde men zich verplicht om te kiezen. Gerhard van Hoëvell tot Nijenhuis koos voor de gereformeerde religie. Die beslissing hield niet alleen zijn huwelijk overeind, maar bracht hem ook in de Overijsselse ridderschap.¹¹

Was de religie niet prominent aan de orde, dan verliepen onderlinge contacten zonder commotie. Zelfs als er binnen een groter familieverband verscheiden denominaties waren, dan kwam het voor dat huwelijksvoorwaarden door personen van de verschillende religies werden ondertekend. Verwante roomse en gereformeerde edelen schroomden niet om gezamenlijk te jagen. Dit bij uitstek adellijk privilege overwon de religieuze tegenstellingen, ook omdat er (nog steeds?)

¹⁰ Rande: J. ten Hove, *In de schaduw van de stad. De geschiedenis van de gemeente Diepenveen* (Kampen 1998), 70. Beuns en Wijer: RAO, *Familiearchief Heerkens*, inv. nrs. 329, 416-418, 432, 433, 442. Knoppert: RAO, *Huisarchief Vilsteren*, inv. nr. 717. Rees: RAO, *Familiearchief Heerkens*, inv. nr. 428.

¹¹ A.J. Gevers en A.J. Mensema, *De havezaten in Salland en hun bewoners* (Alphen aan den Rijn 1997³) 139. G.J. ter Kuile, 'De familie Grubbe en het huis Herinckhave', *VMORG* 75 (1960) 27-40, aldaar 33-34. J.H. Wiggers, 'Grubbe, Herman Goossen (ca. 1610-1679). Katholiek edelman', in: *Overijsselse biografieën* 2, (Meppel/Amsterdam 1992) 60-63. J.G.F.M.G. baron van Hövell tot Westerflier, C.A.M. Gietman en M.J.F. Lindeijer, *Van Hoëvell - Van Hövell. Genealogie van een riddermatig geslacht* (Alphen aan de Rijn 1999) 10-13.

sterke familiebanden bestonden. Zonder veel gewetensbezwaren deelden de katholieke edelen de jachtoobsessie van stadhouder Willem III.¹²

Voorname katholieken waren de aangewezen personen om namens de roomse gemeenschap contacten met de magistraat te onderhouden. Dr. Cornelis van Twenhuizen vertegenwoordigde de priester Waeijer na een omstreden publiekelijk optreden als cliënt op het stadhuis bij een magistraat 'bij welck hij voornamelijk geaght was'. Geacht werden wel meer rijke, dus notabele Zwolse katholieken. Op persoonlijke titel namen deze deel bij plechtige stedelijke gelegenheden, waarvoor ze officieel waren uitgenodigd. Ook ontvingen belangrijke katholieken wel geschenken. De stad Kampen schonk de familie Van Ensse een wapenglas voor de havezate de Grote Scheer.¹³

Een mogelijkheid waarbij de katholieken publiekelijk naar buiten konden treden, was tijdens een begrafenis. Al gebeurde dit uiteraard zonder kerkelijk ceremonieel, het bood de mogelijkheid om tot in de publieke ruimte van de gereformeerde wereld binnen te dringen: het kerkgebouw. De begrafenis van Gerrit van Laer was kostbaar geweest. Er waren familiewapens geschilderd, zowel voor in de kerk te Baerlo waar hij begraven werd, als voor het huis Hoenlo. Daar was het wapen tegen een achtergrond van zwart laken aangebracht. De begrafenis van pater Volquerus Herkinge te Zwolle was een uitvaart 'met een heerlijke statie ende groot gevolgh geschiet, soo van catholycken als oncatholycken ende hy is onder geluyt der clocken van S. Michaels kercke ter aarde bestelt'. Dit was de belangrijkste kerk van de gereformeerden waar tijdens de Münsterse bezetting de begrafenis van jonker Van Voorst plaatsvond en in dit geval met alle katholieke ceremonies. Het lijk werd van het sterfhuis in de Kamperstraat naar de Grote Kerk met flambouwen begeleid. Even pompeus was de begrafenis van Herman Frans Kockman in 1680. Zijn stoffelijk overschot werd, onder klokgelui vanuit iedere kerk waar de stoet langs kwam, van Herxen naar Zwolle vervoerd om daar in de Grote Kerk begraven te worden. Na de begrafenis werden de doden vereerd met een rouwbord. Nog niet

¹² C. Gietman, 'De jacht in de Oostnederlandse adelscultuur (1550-1700)', *Virtus* 3 (1995/1996) 3, 5. H. Wassenaar, 'Stadhouder Willem III als opperjagermeester in Gelderland en Overijssel', *Virtus* 3 (1995/1996) 15.

¹³ A. Waeijer, *Nopende het aerts-priesterschap van Swolle naer de beroerten deser Nederlanden mitsgaders van eenige gedenckweerdige voorvallen*. G.A. Meyer [ed.] (Utrecht 1921) 49-52. Streng, *Stemme in staat*, 342. Sasse van Ysselt, 'Het Overijsselsch geslacht', 163.

weinig katholieken - het lijkt wel een prestigestrijd met de gereformeerde elite - lieten in de periode van de grootste druk tussen 1650 en 1675, zo'n bord in de Grote Kerk aanbrengen. Enkele decennia later, in de tijd van de toegenomen verdraagzaamheid, begeleidden in kleine plaatsen de burgemeesters zelfs de lijkkoets van een belangrijke katholiek. Bij de begrafenis van de in 1712 overleden Jacobus Cremers, volgden te Doesburg 'de samentlijkke Heeren van de magistraat' en de beide secretarissen Cremers' laatste gang.¹⁴

Niet iedere notabele katholiek bracht het op om met de beperkingen van een getolereerde status te leven. Een religieus bestaan zonder sacramenten, zonder dagelijkse mis, zonder processies en zonder gepaste vieringen van de kerkelijke hoogtijdagen, was voor hen een te verschaald geloofsleven. Emigratie was in zo'n situatie een oplossing. En hoewel iedere binnenkomende gereformeerde vluchteling wel aandacht heeft gekregen, is er over de katholieke emigratie nauwelijks iets bekend. De roomse uitstroom was niet omvangrijk, maar Overijsselse katholieke edelen schroomden niet om zich vanwege de vrije beleving van de religie in de roomse landen in het Heilige Roomse Rijk of de Zuidelijke Nederlanden te vestigen. Overijsselse erfdochteren, die huwden met gelijkgezinde buitenlandse edelen, gingen bij hun echtgenoot wonen. Thomas van Hoevel tot Hoicking vestigde zich na zijn huwelijk met Geertruida van Brockhorst te Emmerich. Gerard van Vilsteren vertrok naar de Zuidelijke Nederlanden, waar hij een uiterst succesvolle maatschappelijke carrière opbouwde. Omdat het belang van de Overijsselse bezittingen was afgenomen, gingen zijn nazaten ertoe over deze aan het begin van de achttiende eeuw te verkopen. Als goede katholieken deden ze dat aan hun geloofsgenoten, aan familie van hun rentmeester.¹⁵

Wie in zijn geboortestreek bleef wonen kon proberen het prestige van de katholieken te bevorderen. Emmanuel van Twenhuizen verwierf maatschappelijk aanzien door na de aftocht van de vreemde troepen in 1674 een grote som geld

¹⁴ Van Laer: Gevers en Mensema, *De havezaten in Salland*, 242. An., 'Volquerus Herkinge', *AAU* 9 (1881) 133-159, aldaar 138-139. Voorst: G.A. Meyer, 'De katholieken te Zwolle tijdens den Munsterschen krijg', *VMORG* 32 (1916) 105-158, aldaar 121. Rouwborden: Gemeentearchief Zwolle (verder GAZ), KA0006 (rekeningen Grote Kerk). Vgl: Streng, *Stemme in staat*, 311-317. Cremers: RAO, *Huisarchief Vilsteren*, inv. nr. 451.

¹⁵ Van Hövell tot Westerflier, Van Hoëvell, 18. A.J. Gevers en A.J. Mensema, *Inventaris van het huisarchief Vilsteren (1441-1973)* (Zwolle 1994), xvii-xviii.

beschikbaar te stellen. Daarmee werd de vrijlating mogelijk van de door de Fransen meegevoerde notabele Zwolse gijzelaars die te Maastricht gevangen zaten.¹⁶

Een rooms-katholieke hiërarchie

De katholieke gemeenschap weerspiegelde uiteraard de bestaande hiërarchische samenleving. Al kunnen er afwijkingen zijn doordat het katholicisme in Overijssel vooral een plattelandsaangelegenheid was. Hierdoor is het mogelijk dat de middenstand ondervertegenwoordigd was. Dat was in ieder geval al zo te Deventer in de jaren 1579-1580. Een deel van het patriciaat en de laagste statusgroepen bleven trouw aan de roomse religie, terwijl enkele van deze patriciërs duidelijk als patroon optraden.¹⁷

De roomse elite bestond uit de landadel en uit een aristocratiserend patriciaat, omdat niet weinig voornamen roomse families van oorsprong stads waren. Door hun levensstijl bleef het mogelijk dat deze families op den duur tot de (niet riddersmatige) adel gerekend werden. Zo bijvoorbeeld de families Knoppert en Twenhuizen uit Zwolle, Krijt, Penninck en Bruyns uit Deventer. De verschillen werden minder doordat de bestaande roomse adel niet in de ridderschap werd opgenomen, en de stedelijke patricische adel door een landelijke leefwijze steeds meer als edellieden beschouwd werd. Onderlinge huwelijken bevorderden dit proces. Hendrik van Till behoorde tot een familie die in de eerste helft van de zeventiende eeuw steeds vaker als 'jonker' werden aangeduid. De familie was dan ook verwant aan Sweersen en Van Reede van Saasvelt. Een identiek aristocratiseringsproces doorliep de Deventer familie Penninck. Ontsproten uit een familie van rijk geworden kooplieden, kocht Hendrik Penninck de havezate Boskamp ten zuidoosten van Olst. Rond 1670 was het krediet van Herman Penninck tot Boskamp zo hoog gestegen dat hij samen met Henricus van Keppel en Gerard van Laer tot Hoenlo al tot de 'Nobiles Catholici' werd gerekend. Was binnenlands niet mogelijk om een adellijke titel te verwerven, in het buitenland kon dat wel. Winolt van Eenschate werd in 1653 door keizer Ferdinand IV in de adelstand verheven. Bestaande adellijke geslachten lieten hun status herbevestigen. Volgens de onofficiële

¹⁶ Streng, *Stemme in staat*, 356

¹⁷ A.C.F. Koch, 'The reformation at Deventer in 1579-1580. Size and social structure of the catholic section of the population during the religious peace', *Acta Historica Neerlandicae* 6 (Den Haag 1973) 27-66.

Overijsselse wapenheraut Steven Gerhard van Rhemen, werden in 1608 vier broers van het Kamper geslacht Glauwe erkend als van ouds riddermatig te zijn. In 1653 werd opnieuw vastgesteld dat het geslacht al vier- tot vijfhonderd jaar van adel zou zijn met als mythische stamhuis het huis Hilderingh in de marke Emmen ten zuiden van Dalfsen. Lambert Glauwe plaatste 'tot Hilderdinck' achter zijn familienaam.¹⁸

In deze turbulentie van burgers, oudere, jongere en pretense adel, werden onderlinge huwelijken gesloten. De familie Van Hoëvell is een voorbeeld hoe in katholieke kringen arme adel zich engageerde met rijke burgers. De dochter van Hendrik Penninck bracht uit een erfenis een vermogen mee van 80.000 gulden. Een andere Van Hoëvell kon een nog grotere buit binnenhalen door met een erfdochter van de nog te noemen rijke Zwolse familie Hoefslag te huwen.¹⁹

De rijkdom van de katholieke elite was ongelijk verdeeld. Het vermogen van de familie Ensse tot Hekeren werd in 1682 geschat op 160.000 gulden, maar hij was zeker niet de rijkste persoon in het gewest. Een aantal edelen van de ridderschap was veel rijker, terwijl ieder lid van de ridderschap geacht werd minimaal voor 25.000 gulden aan landelijke goederen te bezitten.²⁰ Voor de tijdgenoten was het niet eenvoudig het vermogen van de katholieken vast te stellen. De Staten waren er in 1666 uiterst nieuwsgierig naar omdat de heren na de terugtocht van de Münsterse troepen de geleden schade op de katholieke bevolking wensten te verhalen. Eenvoudig was die noodzakelijke informatie niet te krijgen want, zo stelde een met deze taak belaste schout, hij kon niet in de 'comptoiren' kijken. Dezelfde Olster schout volstond daarom maar met een opsomming te geven van de roomsen 'die eenighsints van vermoegen sijnde aen de provintie eenige penningen condon leenen'. Na de 'welhebbenste' van allen, jonker Cornelis van Doetinchem, noteerde hij nog zes namen. Ook de overige schouten gingen veelal op dezelfde manier te werk zodat de Staten geen helder beeld over het vermogen van de Overijsselse katholieken zullen hebben gekregen. De toegezonden en bewaarde

¹⁸ Van Till: W. Wijnaendts van Resandt, 'Een aanzienlijk, doch weinig bekend geslacht Van Till, te Zutphen en Zwolle', *De Nederlandsche Leeuw* (verder NL) 40 (1922), 203-218. Penninck: Gevers en Mensema, *De havezaten in Salland*, 217. Glauwe: E.A. van Beresteyn, 'Genealogie van het geslacht Glauwe', *Kamper Almanak* (1948/49) 156-171; aldaar 156, 168, 169. J.H. Hofman, 'Het kerspel Olst', *AAU* 19 (1892) 71-131, aldaar 87. Eenschate: RAO *Familiearchief Van Hoëvell*, Haus Gnadental, inv. nr. 151.

¹⁹ Van Hövell tot Westerfliet, Van Hoëvell, 15, 117-118, 121, 123, en 16, 120-121.

²⁰ Gevers en Mensma, *De havezaten in Salland*, xv.

rapporten wijzen overigens op een weinig florissant bestaan voor de meeste van hen.²¹

Meer zicht verkreeg de Zwolse magistraat aan het einde van de zeventiende eeuw op de kleine maar gefortuneerde groep katholieken in hun stad. In opdracht van het stadsbestuur was een lijst van rijke roomse personen met een vermogen van meer dan tienduizend gulden opgesteld. Zij werden geacht geld bijeen te brengen voor de Armenkamer. De lijst bevat vijfentwintig personen die gezamenlijk goed waren voor ruim 860.000 gulden. Drie van hen waren zeer rijk: J. Hoefslag, de weduwe Vos en ene juffrouw Potkamp 'met de neef' beheerden ieder 110.000 gulden²²

Net als bij de gereformeerden was de maatschappelijke hiërarchie zichtbaar in de kerkinrichting. Voor zover de beperkte ruimte van de schuilkerk het althans toeliet. In de Zwolse Steegjeskerk was de roomse gemeente opgedeeld in mannen en vrouwen. Voor de communiebank 'stonden trijpen klepstoelen voor de dames'. Dan volgde een grote communiebank en kwamen 'de matten klepstoelen voor de burgerjuffrouwen'. De ruimte was afgesloten door een hek waarachter de banken geplaatst waren voor algemeen gebruik, dit wilde zeggen voor de laagste statusgroep vrouwen. Langs de zijwanden waren de galerijen voor de mannen, die eveneens in drie sociale geledingen waren verdeeld: 'het Heeren, het Burger- en het Boerengemak'. Deze inrichting bestond aan het begin van de negentiende eeuw, maar er is geen reden om aan te nemen dat het in de zeventiende eeuw anders was.²³

Op het platteland kende men, ondanks dat de middenstand daar vrijwel ontbrak, zo'n maatschappelijke driedeling ook. Tijdens een bijeenkomst van katholieke notabelen in Salland deed een pater het volgende voorstel. Tot onderhoud van de priester werd iedere gelovige verzocht voor een vast bedrag in te schrijven. Rekening houdend met de sociale verschillen stelde men een eenvoudige hiërarchie op van boeren, dorpers en heren. De collecte zou 'onder boeren geschieden door boeren, door dorpers onder het dorp, en door eenen heer onder de

²¹ Ensse: Gevers en Mensema, De havezaten in Twente, 310. RAO, *Statenarchief*, inv. nrs. 4910, 4913-4914, 4919, 4923, 4925, 4927-4928, 4932, 4939, 4941, 4948, 4951-4953, Olst: Ten Hove, In de schaduw, 52.

²² RAO, *Familiearchief Heerkens*, inv. nr. 447.

²³ G.A. Meyer, 'De jezuiteten-kerkjes te Zwolle', *VMORG* 36 (1919) 19-53, aldaar 33. Vgl.: Wassenaar, 'Katholieke adellijke families', 4-5, en Streng, *Stemme in staat*, 278-285.

Heeren'.²⁴ Toch was deze hiërarchie eerder een tweedeling dan een driedeling, want het onderscheid in sociale status tussen boeren en dorpers zal niet zeer groot zijn geweest. Deze hiërarchie lijkt toch vooral een voortzetting van de roomse sociale verhoudingen te Deventer aan het einde van de zestiende eeuw.

De Overijsselse rooms-katholieke elite en de kerk.

In de hiërarchische samenleving van het *ancien régime* traden de edelen en burgerlijke elite op als beschermers en belangenbehartigers van de lagere statusgroepen. Op een paternalistische wijze namen zij verantwoording voor de eigen geloofsgenoten. Want dat behoorde tot de traditionele taken van hen die de rijksten, de wijsten en de besten waren, of zich daartoe rekenden. Het was deel van hun maatschappelijke positie om leiding te geven, ook in het godsdienstige leven. Hoe hanteerde de katholieke elite dit maatschappelijk krediet, patriarchaat zo men wil, voor de handhaving van de rooms-katholieke kerk in een tijd waarin ze danig onder druk stond?

Mannen en vrouwen in dienst van de kerk

Het Rijk des Heren kent vele kamers, en de roomse religie heeft dit aantal niet weinig vergroot. Voor de katholieke gelovigen stonden vele wegen open om de kerk en het eigen zielenheil te dienen. Mannen konden priester worden of in een klooster treden, vrouwen konden kiezen om klopje (geestelijke dochter), kloosterlinge of stiftsjuffrouw te worden. Voor klooster en stift moest men naar het oosten, naar het Duitse Rijk. Dit was tegen de traditie zoals die vóór de Opstand bestond, toen kloosters werden gevuld door kloosterlingen uit de regio.²⁵ Na de onttakeling van de kloosters en de verwereldlijking van de stiften te Overijssel, moest men voor deze vormen van vroomheid wel naar rooms-katholieken landstreken.

Al voor de reformatie was het voor de burgerlijke roomse elite gebruikelijk dat er iemand in de familie priester werd. Enkele families waren intens met het roomse leven verbonden en traden het meest op de voorgrond bij de pogingen de religie te verdedigen. Zo was de priester Arnold Waeijer, die zich enige faam

²⁴ 'Breve chronicon. P.P. missionariorum Soctis Jesu in Transisalania', *AAU* 7 (1879) 201-232, aldaar 216.

²⁵ E.M.F. Koch, *De kloosterpoort als sluitpost? Adellijke vrouwen langs Maas en Rijn tussen huwelijk en convent, 1200-1600* (Leeuwarden-Mechelen 1994) 70-78.

verwierf als schrijver van een geschiedenis over de roomse kerk te Zwolle en omgeving in de zeventiende eeuw, uit een oude patricische Zwolse familie ontsproten. Hij volgde te Zwolle zijn oom op die hem in het priesterambt was voorgegaan. Ongeveer gelijke omstandigheden zijn van toepassing op de broers en priesters Gerardus en Arnoldus Wijer. Zo waren ook binnen de familie Bruyns geestelijken aanwezig, de kanunniken Gerrit en Ludolf. Ook binnen families die al generaties lang tot de erkende adel behoorden, kwamen priesters voor. Arnoldus toe Boecop, 'nobili loco natus', werkte als jezuït buiten zijn geboorteplaats Kampen. De priester Reynert Swaefkens, die vanaf 1632 de adellijke huizen rond Deventer bediende, was zelf een zoon van jonker Seine Swaefkens tot Rande. Zo kunnen er nog diverse adellijke families met priesters opgesomd worden: Van Coeverden tot Stoevelaar, Van Doetinchem, Mulert tot den Ordell en Knoppert. Naar een klooster trokken mannen en vrouwen van de familie Kockman en Von Beverförde tot Weemselo. Maar vooral de omvangrijke familie Van Hövell voorzag de kerk genereus met monniken en nonnen.²⁶

Katholieke vrouwen die tot een stift wilden toetreden, werden verplicht naar het buitenland te gaan want de adellijke stiften in Overijssel waren in handen van de gereformeerde ridderschap overgegaan en fungeerden als steunfondsen voor niet, of nog niet gehuwde freules. De vrouwenkloosters waren door diverse omstandigheden nog vrij lang blijven bestaan, zonder echter nieuwe kloosterlingen toe te mogen laten. Het klooster te Oldenzaal sloot de poorten in 1651 en de overgebleven nonnen van het St. Katharinaklooster te Almelo vertrokken met hun boedel en een smartegeld van 1200 gulden in mei 1665 naar het klooster Maria Vlucht te Glane.²⁷ Maar al direct na de reformatie moest men voor een toetreding in een klooster de grens over. Een fameus geval was dat van de echtelieden Engelbert Wijers en Maria Sybilla van Bronckhorst. Beiden kozen ervoor om hun huwelijksleven in te wisselen voor een kloosterleven. In 1620 trad hij in in het klooster bij de

²⁶ RAO, *Familiearchief Heerkens*, inv. nrs. 448, 449. Hofman, 'Het kerspel Olst', 73-75. B.P. Velthuysen, 'De invoering der hervorming en de wederopleving van het katholicisme te Kampen', *AAU* 2 (1898) 134-206, aldaar 148. Van Coeverden: W.G.A.J. Röring, *Kerkelijk en wereldlijk Twente. Historische schetsen* (Enschede 1978²) 107. Hofman, 'Het oud-adelijk geslacht', 117. J.C. van der Muelen, 'Geslacht Mulert', *NL* 4 (1886) 58-59, aldaar 58. RAO, *Huisarchief Oldhagensdorp*, inv. nrs. 121, 317, 318. Gevers en Mensema, *De havezaten in Twente*, 488. Van Hövell tot Westerfliet, Van Hoëvell, 15, 102, 107, 108, 140, 146.

²⁷ Ter Kuile, 'Beroering', 188.

Dominicanen te Antwerpen, zij in dat van de Dominicanessen te Brugge. In de beste roomse traditie stichtte Maria Sybilla voor haar orde een klooster te Sittard waar zij tevens de abdis werd. Zij noemde dit niet zonder Zwolse reminiscenties de Sint-Agnietenberg, het befaamde klooster van Thomas van Kempen.²⁸

Onder de Overijsselse katholieke adel waren vele vrouwelijke kloosterlingen. Drie dochters van Gerrit Voet tot Beugelskamp gingen het klooster in (een zoon was priester te Deventer, Twente en Amsterdam). Een ongeveer gelijke roomse dienstbaarheid was er in de familie Bentinck tot Breklenkamp. De twee zusters van de al eerder genoemde Gerrit Adolf zochten het klooster op, en één werd stiftsdame. De Overijsselse freules lijken succesvoller in hun kerkelijke carrières dan de mannen. Elisabeth Bentinck werd priorin van de Brigittinessen te Marijnboom. In de familie Mulert was het Theodora, de dochter van de koningsgezinde Gert Mulert tot Voorst, die abdis van het klooster Boekholt werd. Adriana Albertina van Reede van Saasveld werd abdis van een adellijk vrouwenstift te Münster en Johanna Maria van Hoëvell bereikte een gelijke positie in de adellijke cisterciënzer abdij te Gravenhorst. In de achttiende eeuw werd een ander familielid, Isabella Maria Anna van Hövell abdis van Rulle. Vervuld van hun verworven maatschappelijke status lieten twee zich dan ook trots portretteren met een kromstaf in de hand.²⁹

Klopjes of geestelijke dochters waren vrouwen die kozen voor een godvruchtig leven in de wereld zonder zich door geloftes voor altijd te binden. De kerkelijke leiders raadden vooral rijke vrome vrouwen aan om de staat van geestelijke dochter te aanvaarden. Deze ongehuwde vrouwen uit de katholieke elite waren een steun voor de priesters en door een deel van hun vermogen aan de kerk te besteden konden ze deze belangrijk steunen, de armen helpen en zo hun eigen zielenheil bevorderen. In Overijssel woonden en werkten de meeste van deze klopjes in de drie hoofdsteden. Er waren nog niet weinig adellijke en patricische klopjes. Over klopjes uit de lagere sociale statusgroepen reppen de bronnen nauwelijks, hetgeen er mogelijk op wijst dat de klopjes in Overijssel tot een voornamere

²⁸ RAO, *Familiearchief Heerkens*, inv. nrs. 397, 398. Meyer, 'De katholieken', 124.

²⁹ Voet: Röring, *Kerkelijk en wereldlijk Twente*, 220-221. Bentinck: A. van Sasse van Ysselt, 'Bentinck van Breckelenkamp' *De Navorscher* 30 (1880) 201-206. Mulert: Van der Muelen, 'Geslacht Mulert', 58. Van Middachten: RAO, *Huisarchief Oldhagensdorp*, inv. nr. 201. Van Reede: Gevers en Mensema, *De havezaten in Twente*, 418. Van Hövell tot Westerfliet, Van Hoëvell, 102, 107.

statusgroep behoorden dan elders in de Republiek. Hun hoge sociale status kwam ze goed van pas want ze moesten behalve de nodige vroomheid, over een standvastig karakter beschikken. Zeker wanneer ze een priester in huis hadden dienden ze bestand te zijn tegen de spanningen van dreigende en daadwerkelijke verstoringen. De klop juffrouw Sweersen bemoeide zich jarenlang met de financiën van de statie van Volquerus Herkinge. Na diens dood werd zij samen met de pater Waeijer tot diens executeur testamentair benoemd. De waardering van priesters voor kloppen uit de hogere roomse elite lijkt door te klinken in de pathetische klacht van pater Sommer: 'wat cloppen van fatsoen ick doch hadde, als alleen Catharina Vermeer'.³⁰

Al leefden ze dan niet in dienst van pater Sommer, fatsoenlijke kloppen waren er zeker nog. De adellijke Theodora en Catharina Mulert tot den Ordel, twee zusters van de priester Wolter, waren geestelijke dochter. Freule Maria van Doetinchem was tot haar dood in 1673 een van de voornaamste beschermsters van de katholieken te Zwolle. Zij leefde als geestelijke dochter en was mede de grondlegster van een jezuïtenstatie aldaar. Reeds in 1627 werd haar woning voor het vieren van de mis gebruikt. Familielid Golda Geertruid van Doetinchem was eveneens een 'zeer vermaard' klopje te Zwolle. Haar nicht Geertruid Cecilia van Doetinchem werd klopje bij de jezuïten in de Koestraat te Zwolle. Elisabeth Caecilia Glauwe uit Kampen woonde en werkte aldaar als klopje. Niet alle klopjes bleven in hun geboorteplaats. De Kamper klop Sybilla van Ingen, afkomstig uit een gereformeerde patricische familie, vertrok uit 'liefde voor het katholieke geloof' naar Amsterdam. Daar werkte ze als dienstmeid om in haar eigen onderhoud te voorzien. Geertruid en Anna Kockman vertrokken naar 's-Hertogenbosch toen die stad nog niet in Staatse handen was.³¹

Patronage: geld en goed

Een belangrijke taak van de roomse elite was de bescherming van de oude religie onder uiterst moeilijke financiële omstandigheden. De ondersteuning van de kerk

³⁰ M. Monteiro, *Geestelijke maagden. Leven tussen klooster en wereld in Noord-Nederland gedurende de zeventiende eeuw* (Hilversum 1996), 75-82. M.L. Hansen, 'De klopjes van fatsoen in Zwolle', *Zwols Historisch Tijdschrift* 13 (1996), 76-85. Waeijer, Nopende, 118, 183.

³¹ Hofman, 'Het oud-adellijke geslacht', 120, 133. Van der Muelen, 'Geslacht Mulert', 58. Van Beresteyn, 'Genealogie', 156-171. Monteiro, *Geestelijke maagden*, 112 (abusievelijk als adellijk genoemd). RAO, *Huisarchief Oldhagensdorp*, inv. nr. 338.

kostte veel geld. Het onderhoud aan kerkgebouwen en de alimentatie van de priesters kwam volledig voor rekening van de (rijke) gelovigen. Daarnaast werden de katholieken geplaagd door boeten want het herbergen van priesters of het toestaan van een mis in huis, was een misdrijf. De financiële gevolgen van de uitgevaardigde wetten bezwaarden de uitoefening van de katholieke religie enorm. Het eufemisme dat de plakkaten de religie slechts 'wat kostbaarder' maakten, lijkt dan ook nauwelijks terecht. De op te brengen boeten waren een zware belasting. De bedragen konden tot niet geringe hoogten oplopen. Philippus Rovenius, de apostolisch vicaris van de Hollandse Zending, berekende in 1643 dat de boeten die de laatste vier jaar in Overijssel waren opgelegd 50.000 gulden bedroegen. Als betrokkene zal hij wel niet zuinig zijn geweest met zijn schatting, zodat dit bedrag hooguit als een maximum kan gelden.³²

Vast staat dat de bedragen hoog konden oplopen. Te Kampen betaalden de katholieken zesduizend gulden voor de overtreding van de plakkaten. In die stad verstrekte men na de betaling van de boete een kwitantie, zoals aan Lucia Kockman voor het heimelijk herbergen van priesters. De onkosten van een verstoorde mis te Zwolle beliepen zeshonderd gulden voor de priester. Daarbij kwamen nog de vergoedingen voor 'spijs en dranck' tijdens de periode dat hij gevangen zat. De eigenaar van het huis moest tweehonderd gulden betalen en iedere aanwezige persoon vijftwintig. In totaal wel twaalfhonderd gulden en het was, zo constateerde Waeijer 'oock een groote somme'. Toen de priester Houtman te Zwolle op het altaar tijdens een mis werd gearresteerd en in de gevangenis in de raadhuis-toren werd opgesloten, herkreëg hij pas na betaling van eenzelfde som zijn vrijheid. Naar aanleiding van een lang verhaal van verstoringen en het betalen van vele boetes verzuchtte Waeijer later: 'Dese soo dickwijls vervallen boeten sijn de catholijcken seer swaer gevallen'. Echt veel verlichting was er aan het eind van de zeventiende eeuw niet, al lijkt de situatie in de drie stemhebbende steden verbeterd. Op het platteland was dat niet het geval. Te Vilsteren wist in de vasten van 1683 de pastoor aan gevangenschap te ontsnappen, wat de drost van Salland er niet van weerhield om de verzamelde katholieken een boete van zevenhonderd gulden op te leggen 'sodat hierom bij de catholijcken hier ende daer ommegeaen is, om hiertoe een

³² A.Th. van Deursen, *Mensen van klein vermogen. Het 'kopergeld' van de Gouden eeuw* (Amsterdam 1991) 328. A.E. Rientjes 'Het katholicisme in Overijssel na 1580', *Overijssel* (Deventer 1931) 921-956, aldaar 938-939.

pennexken te vergaderen, maer niet seer mildelijck isser gegeven'. Daarom nam de drost genoeg met vijfhonderd gulden.³³

Behalve voor boeten, was er geld nodig om de reguliere voortgang van de kerk te verzekeren. Het herbergen van priesters was een kostbare zaak. Het Zwolse klopje Maria van Doetinchem besteedde grote bedragen aan de kerk: 4700 gulden voor de aankoop van huizen en de inrichting van de kerk, bijna een halve eeuw huishuur voor een priester en tenslotte duizend gulden voor 'een memorie' voor haar eigen zieleheil. Jorrien Jacob Hagen en zijn echtgenote Lucia Penninck vermaakten in hun testament een som van tweeduizend gulden welke gelijk besteed diende te worden aan de wereldlijke geestelijken en de jezuiten te Vollenhove. Te Zwolle was het vooral de familie Van Twenhuizen die diep in de buidel tastte om de kerk te steunen. De koopman Hendrik van Twenhuizen en zijn vrouw Maria Duivens schonken geld aan de dominicanen en de gereformeerde kerkenraad meende te weten dat het echtpaar een legaat van vijfduizend gulden beschikbaar stelde voor een student aan een katholieke academie en voor zielenmissen. Testamentair legateerde Aleida Wijnties, de weduwe van Helmich van Twenhuizen, een vermogen van drieduizend gulden, bestaande uit landerijen en kapitalen aan de clerus. De opbrengsten hieruit moesten verdeeld worden onder de priesters in Overijssel, die daarvoor zielenmissen voor haar en haar naaste erfgenamen moesten houden. De schuilkerken ter plaatse konden natuurlijk ook geld gebruiken. Hendrik van Twenhuizen en zijn vrouw lieten een som van tweeduizend gulden na voor de kerk van Waeijer. De geestelijke juffrouw Maria van der Marsche liet een jaarlijkse rente na onder de voorwaarde dat er in de kerk op gezette tijden een mis gelezen werd voor het zieleheil van de schenkster. De priesters Volquerus Herkinge en Arnoldus Waeijer schonken hun huis waar de schuilkerk in was gevestigd, en hun inboedel aan de plaatselijke 'Clergie'.³⁴

Niet alleen in het eigen gewest werd de kerk ondersteund. Het echtpaar dat het klooster boven het huwelijk verkoos, liet voor de in 1579 uit de stad verdreven predikheren een kapitaal na voor het geval zij ooit naar Zwolle terug mochten keren.

³³ RAO, *Huisarchief Oldhagensdorp*, inv. nr. 118. Waeijer, Nopende, passim, i.h.b..56, 91, 333. Meyer, 'De katholieken', 109-110, 112-113.

³⁴ Maria: Hofman, 'Het oud-adelijk geslacht', 110-111. Hagen: Waeijer, Nopende, 312. H. van Twenhuizen: Meyer, 'De katholieken', 125. GAZ, *Archief Hervormde Kerk*, inv. nr. 4 (7-10-1669). Weduwe: GAZ, KA047. Inkomsten en uitgaven lopen tot in de negentiende eeuw. GAZ, *Archief St. Michaëlparochie*.

Maria Sybilla steunde voor haar nieuwe klooster te Sittard op de rijke roomse Zwollenaren. Opnieuw was een Van Twenhuizen goed van geven, ditmaal Cornelis. 'Dezen goeden man mach oock wel gestelt ende getelt worden onder de principaelste weldoenders, want hy seer menichmael syn milde handt tot ons heft uitgesteken, en ons seer vaderlyck goet herte in veel occasien getoont heeft'.³⁵

Op het Overijsselse platteland verliep de financiering van de kerk niet veel anders. Toen pater Appeltern begin 1671 op de havezate Hoenlo kerkte en de 'adel en steunpilaren' van de gemeente aanwezig waren, vond hij het onder dreiging van nieuwe vervolgingen als gevolg van de spanningen tussen Frankrijk en Münster met de Republiek, nodig om krachtige maatregelen te nemen tegen 'de wolcke en tempeest van persecutie over ons hoofd hangende'. Men kwam tot de conclusie dat dit 'onweer noch door gewijde keersen noch door geluyd van klokken hier te lande kan worden verdreven, sijnde hiertoe van noode den clanck van een ander metael'. Jonker Gerard van Laer werd gekozen tot beheerder van de tijdelijke goederen en er ging een briefje rond voor een vrijwillige bijdrage van de afwezige leden. Een inzameling bracht ruim tweehonderd gulden op. Niet een bedrag waar men veel mee zou kunnen doen.³⁶

Na het vertrek van de Münsterse troepen in 1674 braken er weer moeilijke tijden aan. Tijdens de jaarwisseling van 1675 naar 1676 kwamen enige roomse Sallandse edelen te Wijhe bijeen. Zij waren onder de indruk van kerkstoringen en de gevangenneming van een priester te Raalte, en de daarbij opgelegde boete van zevenhonderd gulden. Besloten werd tot het vormen van een fonds waaruit zo spoedig mogelijk het losgeld voor een gearresteerde priester kon worden betaald. Want het rantsoen in de kerker, hoe schamel ook, werd tegen woekerprijs berekend. Zij zouden gezamenlijk 'instaan voor alle hinder en schade hoe dieselvige oock van de Overheydt mochte genoemt en geeyscht worden, en dat een igelyck naer discreetieuse quota, het welck edoch bij igelyck in particulier wort toegelaten om te renuntieren ten allen tyde naer hun believen'. Op diezelfde bijeenkomst kwam het reeds genoemde voorstel tot onderhoud van de priester ter sprake en de verdeling over de

³⁵ Meyer, 'De katholieken', 125. Andere bijdragen van: Gerard Wijer, neef van de priorin, Mechteld Maria Reygers, 'relicte' (weduwe) van Willem van Holt, ene Weenichmans, apotheker Moll, Hendrik van Twenhuizen en jonker Boothgreven.

³⁶ Breve chronicon, 210-214.

boer, dorper en heer. Het geld zou aan de pater worden gegeven die aan zijn oversten verantwoording zou afleggen.³⁷

Door deze steun konden, binnen de hiërarchische verhoudingen, de roomse landelijke grondbezitters door patronage en gunsten het katholieke leven van hun boeren, pachters en leenmannen beïnvloeden. Het belang van de adel als beschermers van de roomse religie was voor de gereformeerde synode al vroeg duidelijk. Tijdens het Twaalfjarig Bestand drong ze er op aan 'dat het voorlesen van de paepsche postillen' of het houden van 'conventiculen' verboden diende te worden, 'sowel bij edelluiden als andere'. Ook bij anderen, maar de edelen stonden voorop. In welke mate roomse landgoedbezitters inderdaad van economische middelen gebruik hebben gemaakt, is niet duidelijk. Maar de spreiding van de katholieken over het gewest heeft aantoonbaar een relatie met de patronage van de plaatselijke notabel of een adellijk huis. Zo waren de meiers van 'die vrou van der Scheer' rooms en die van burgemeester Engbert van Hardenberg gingen in 1666 met hem naar de kerkdiensten op 'huis ter Scheer'. Deze vorm van economische bevoordeling werd ook aangeraden door de roomse tegenstanders, de predikanten. Deze kerkelijke leiders raadden hun rijke gelovigen aan om in de strijd tegen het 'pausdom' geen land te verhuren aan 'paepschen', tenzij ze tot bekering te bewegen waren.³⁸

Religieuze eenheid was eenvoudiger in het eigen gezin te verwezenlijken, want net als de gereformeerden streefden de katholieken naar gelijkgezind huispersoneel. Te Vollenhove werden de heer van Middachten, zijn vrouw, zijn

³⁷ Breve chronicon, 215-217. Het waren: Gerard van Laer, H.E. Doetinchem, Alard Hackfort, Egbert van Egmont, F.J. van Oldeneel, H.F. Kockman, H. ten Bruggen, Berend van Grootenhuys, J.W. van Leeuwen en Pieter de Jonge.

³⁸ J. de Hullu, 'Aanteekeningen betreffende de katholieken in Twente en op het platteland in het ronde van Deventer (1583-1629)', *AAU* 40 (1914) 1-92, aldaar 44, 46. Vergelijk: S.W. Verstegen, 'De luister van het oude stamhuis. Het beheer der bezittingen en de levenssfeer van een Veluws adellijk geslacht in de achttiende eeuw', in: *De bloem der natie. Adel en patriciaat in de Noordelijke Nederlanden*. J. Aalbers, M. Prak [red.] (Meppel/Amsterdam 1987) 79-92, aldaar 84. Wassenaar, 'Katholieke adellijke families', 4-5. J. Geerdink, *Eenige bijdragen tot de geschiedenis van het archidiaconaat en aarts-priesterschap Twenthe en calendarium St. Plechelmi te Oldenzaal* (Vianen 1895) 141 (1682). B.H.A. te Lintelo, *Ketters en papen in Twente. De reformatie en de katholieke herleving in Twente 1580-1640* (Hengelo 1988) 137-165. Vergelijk: Groenveld, Huisgenoten, 42-48. In de achttiende eeuw behoorde het tot de politiek van de Overijsselse Staten om de horige erven als het kon voor gereformeerden te behouden. Zie: R.F.A. Rorink, *Verbonden door de echte. Rechten en plichten van de horige boeren onder de Twentse landsheerlijke hoven tot 1811* (Almelo 1996) 162, 220 noot 416.

zoon en zijn 'domistiquen' als rooms genoteerd. Zo hoorde het ook volgens de vrome richtlijnen van Rovenius: een huisvader waakte ook over het geestelijk welzijn van zijn dienstpersoneel.³⁹

Patronage: diensten

Notabele katholieken konden de kerk ook steunen door diensten, waarvan de beschikbaarstelling van ruimte niet de minst belangrijke was. In de steden en op het Overijsselse platteland waren de roomse parochiekerken toegewezen aan de calvinisten en was de katholieke kerk voor de voortgang van het roomse leven afhankelijk van personen die hun huis, havezate of buitenhuis beschikbaar stelden. In de drie steden waren het de rijke katholieken die hun huis openden. Te Zwolle waren dat, voordat er vier staties ingericht waren, meerdere families. Te Deventer waren het de families Penninck, Bruyns en Doys die ter plaatse de kerk steunden. De kerkdiensten werden gehouden in het Penninckshuis op de Brink.⁴⁰

Op het platteland was men aangewezen op schuren en andere ruimten van de katholieke aristocratie. Huiskapellen waren in de zeventiende eeuw zeldzaam. Cornelis van Doetinchem richtte op Oud Rande een kapel in. Vanaf 1638 was er een vaste statie op deze havezate en kwamen hier jezuïeten van Zwolle om in Salland te werken. In die tijd zijn er in de toren vermoedelijk ook een sluitsteen met het Christogram 'IHS' en de symbolen van de vier evangelisten aangebracht. Na Cornelis' overlijden in 1674 verviel de havezate als steunpunt voor de roomse kerk, omdat zoon Willem Frans het huis verkocht.⁴¹

Veel gebruikelijker was het om een ruimte in de buurt van het huis beschikbaar te stellen voor kerkdiensten. Begin achttiende eeuw werd er een statie gevestigd op de havezate Boskamp, waardoor de jezuïeten gelegenheid kregen in Olst te werken. Vóór 1628 was de havezate verkocht aan de roomse Hendrik Penninck. De gelovigen van Olst kerkten vanaf enig tijdstip op de Boskamp waar in 1732 'in eene der vleugelen van 't huis' kerkdiensten werden gehouden. Zo was de

³⁹ RAO, *Statenarchief*, inv. nr. 4948. F.J.M. Hoppenbrouwer, *Oefening in volmaaktheid. De zeventiende-eeuwse rooms-katholieke spiritualiteit in de Republiek* (Den Haag 1996) 83.

⁴⁰ Meyer, 'De katholieken', passim. M. Hogestijn, *De Broerenkerk in de geschiedenis van Deventer* (Deventer 1981) 103, 162, 170.

⁴¹ Ten Hove, *In de schaduw*, 51-52. P. Kooij, *Slotkapellen in Drente en Overijssel* (Delden 1993) 48-51.

situatie ook op de havezate Saasveld, een van de 'principale eedele huysen' in Twente, 'geprivilegeert ende goyt met alle adelycke, nobiliteerende goederen ende emementiën, als eygen boeren, heerlickheyten, leenmannen soo veel ende ryckelicken als eene geëedelde huysen in die provincie aldaer'. Dit veelomvattend goed was in het bezit van de familie Van Reede en was gedurende het *ancien régime* een rooms bolwerk. Het echtpaar Gerhard van Reede en Maria van Wyhe was de kerk zeer toegedaan. Sedert 1665 resideerde er een pastoor. Zij richtten op Saasveld een ruimte tot kerk in, die de opvolger werd van de door de gereformeerden in bezit genomen Oldenzaalse St. Plechelmus.⁴²

Op een spijker te Broeckhuizen in het kerspel Dalfsen aan de Vecht was Arnoldus Waeijer ruim dertig jaar priester. Het spijker was eigendom van jonker Hendrik Glauwe, later van diens dochter Ludovica. Deze was gehuwd met de roomse ritmeester in dienst van de Republiek, Joost Walraven van Ruitenborg, een machtig en rijk man. Waeijer kwam er regelmatig en vluchtte in tijden van nood tijdelijk 'in de Broeckhuijsen'. Hij achtte deze plaats uiterst geschikt voor een statie omdat door het 'aensien van mijnheer Joost Walraven van Ruijtenburch' de drost van Salland er 'niet lichtelijck verstoorigh' zou doen. Joost Walraven liet zijn invloed ook te Zwolle merken. Tot treurnis van Waeijer wist priester Sommer Joost Walraven voor zijn parochie te strikken. Sommer kreeg van Joost Walraven de grote som van zeventienduizend gulden om een stal en hof tot een kerk om te bouwen, terwijl Sommer 'oock wel onder sijn gemeijnte' leden had die vermogend genoeg waren om deze kosten te betalen. Vanaf 1665 had een priester een statie op Broeckhuizen en had 'daer in 't kerckhuijs met een maeght sijn huijshouding'. Om de plaats niet al te zeer op te laten vallen, hield hij op verschillende plaatsen kerkdiensten en vergaderingen, zoals nog andere priesters na hem. Na de dood van Joost Walraven ging het buiten naar zijn dochter Anna Maria van Ruitenborg. Deze huwde met Warner Franciscus toe Boecop zodat het goed in roomse handen bleef. In en na 1685 had een priester de woning in Broeckhuizen 'seer verbeterd ende den hof heel plaisierich ende lustich gemaect', zodat het daar vermakelijk wonen was.⁴³

⁴² Boskamp: Gevers en Mensema, De havezaten in Salland, 215-219. Saasveld: Gevers en Mensema, De havezaten in Twente, 411-420.

⁴³ Waeijer, *Nopende*, 49, 108, 135, 136, 225, 327-330. Meyer, 'De katholieken', 107.

De leden van de familie Van Hövell deden veel moeite een kerkgebouw in de naaste omgeving te hebben. Te Stoveren in Westfalen bezat de familie een huis met een huiskapel. Het Lierderholthuis was door een reeks verervingen in bezit gekomen van Hendrik Arnold van Hoëvel tot Hoikinck. Deze werd in 1683 jagermeester van stadhouder Willem III. Hij achtte zich toen blijkbaar sterk genoeg om in dat zelfde jaar een jezuïetenstatie op Lierderholthuis toe te staan. Een aangetrouwd familielid van Hendrik Arnold, de op Westerflieer wonende Hendrik Otto, baron von Delwich, wilde aldaar een kapel inrichten. De havezate was al eens eerder verhuurd en als kerk gebruikt. Ten tijde van een kerkstoring in 1696 bestond de kerkruimte uit twee kamers met in de opening van de tussenmuur het altaar. In 1719 bewandelde Von Delwich de officiële weg en verzocht hij de Overijsselse Staten toestemming voor zijn plannen. Inwilliging zou echter tegen de tot dan toe gevoerde politiek ingaan en tegen alle uitgevaardigde plakكاتen indruisen. Na de weigering besloot Von Delwich om Westerflieer te verkopen. Vervolgens pakte hij zijn biezen manden en verhuisde hij *cum suis* naar Nienborn.⁴⁴

Priester en patroon

De relatie tussen de clerus en de roomse elite had tijdens het *ancien régime* een bijzonder karakter, niet in het minst door de afwezigheid van de kerkelijke hiërarchie. De priesters hadden de macht over het geestelijk leven maar waren financieel afhankelijk, de lekenpatroon was voor zijn zielenheil afhankelijk van de gewijde priester maar had door de steun die hij verleende een niet onaanzienlijke stem in het kapittel. Een priester drukte de wederzijdse afhankelijkheid bij de wisseling van een nieuw jaar als volgt uit: hij wenste de vergaderde 'Heeren' een 'vermenighvuldige in Goedt tydelyck en eeuwich, wereltyk en geestelyk'.⁴⁵ Voor het tijdelijke en wereldlijke waren de heren verantwoordelijk, voor het eeuwige en geestelijke de priester.

Uit de aantekeningen van pater Arnoldus Waeijer blijkt duidelijk de hechte relatie tussen de clerus en de patroniserende roomse elite. Hij was trots op deze contacten en liet niet na om zijn 'biechtkinderen' van voornamelijk geboorte te noemen.

⁴⁴ Wassenaar, 'Stadhouder Willem III', 15 noot 15. Th.A.M. Thielen, *Geschiedenis van Raalte als kerspel, statie en parochie van het H. Kruis* (Zutphen 1981) 37. Van Hövell tot Westerflieer, Van Hoëvell, 11, 101, 105, 108. H.W. van Heuvel, *Geschiedenis van het land van Berkel en Schipbeek* (Lochem 1903) 207-208.

⁴⁵ Breve chronicon, 217

Een aantal keren noteerde hij een maaltijd met personen van gewicht en zijn aanwezigheid op een deftige bruiloft. Een nieuwe priester werd door Waeijer geïntroduceerd bij 'de vier voornaemste Catholijcken' van Zwolle. Belangrijke personen waren het ook die een priester van ver konden laten komen voor de toediening van de laatste sacramenten. Mevrouw Van Haersolte verzocht Waeijer om terstond van Zwolle naar Vollenhove te komen om haar moeder te 'beaarden'. Eveneens werd Waeijer bij de zieke jonker Joost Walraven van Ruitenborg gehaald en later bracht hij de Heilige Olie. Na de dood van Ludovica Glauwe verzorgde de dienstbare priester de lijkpredikatie.⁴⁶ Aan lieden van soberder statuur besteedde Waeijer veel minder aandacht.

In het kwartier Vollenhove concentreerde zich het katholieke leven rond de havezate Oldhagensdorp aan de rand van de stad Vollenhove. De bewoners van dit huis, de familie Hagen, steunden de kerk en sedert 1631 woonde er vrij regelmatig een jezuit. De Zwolse pater Waeijer werd in 1632 te Kampen door de huisvrouw van Jorrien Jacob Hagen genood om haar te Vollenhove te bezoeken. Volgens Hagen werden ze beter door Waeijer dan door de aanwezige priester bediend. Hagen zou daarom 'de voornaemsten van de gemeijnte' iedere zes weken in zijn huis Oldhagensdorp bijeen verzamelen en Waeijer zou dan een kerkdienst houden. De priester logeerde bij die bezoeken bij Hagen, hij kon daar 'herberch nemen'. Deze toestand werd verstoord door onderlinge onenigheid over de bediening van Vollenhove. Er was veel overleg met de aanzienlijken uit de roomse gemeente. Het resultaat was dat Waeijer niet meer bij Hagen kon logeren en hij tegen zijn zin bij minder belangrijke personen onderdak vond.⁴⁷

De wens om een gewillig oor bij een belangrijk patroon te krijgen, veroorzaakte wel eens onderlinge strijd tussen de paters. Sommer deed grote moeite om jonker Sweersen en juffrouw Sola in zijn kerk te huwen om het gefortuneerde echtpaar vervolgens bij zijn statie in te lijven. Waeijer was hier verontwaardigd over want haar vader was zijn biechtkind geweest. Waar was het aanzien dat hem toekwam? Op zijn sterfbed had de vader Waeijer ontboden om van de priester 'de kerckelijcke gerechten' te krijgen. De stervende had toen zijn dochter in de handen van Waeijer aanbevolen, als was het zijn eigen dochter. De vader had liever niet dat

⁴⁶ Waeijer, Nopende. Over biechtkinderen: 9, 10, 160, 179; over ziekte: 132-133, 138; over voorstellen: 319.

⁴⁷ Waeijer, Nopende, 300-304.

de dochter in een klooster ging, maar mocht ze het zelf willen, dan zou het hem 'lief sijn'. Ondanks het feit dat in dat geval alle nagelaten goederen aan 'die kercke ter eeren Godts' zouden toevallen, adviseerde Waeijer hem als huwelijkskandidaat jonker Sweersen. Nu dit huwelijk voltrokken werd, was het dus gepast geweest als hij het huwelijk had ingezegend. Sommer leek in ieder geval een mooie slag geslagen te hebben.⁴⁸

Ondersteuning van de kerk vereiste soms inventief optreden. Toen Volquerus Herkinge naar Hasselt reisde om de drostin van IJsselmuiden de laatste sacramenten toe te dienen, lekte dit uit en veroorzaakte een groot schandaal in het stadje, zodat Herkinge zich verborgen moest houden. Alle wagens werden doorzocht en de poorten bewaakt. Jonker Herman van Uterwijck, die op zijn adellijk huis aan de Vecht woonde, wilde de pater uit deze 'benauthejt' door een list verlossen. De knecht van Herman van Uterwijck werd met graan naar Hasselt gezonden alwaar hij zijn kleren met die van de priester verwisselde zodat de pater uit de stad ontsnapte. De kerkelijke leiding was zich zeer wel bewust van de steun die Herman van Uterwijck bood. Bij de introductie van een nieuwe priester in Salland schreef de provinciaal van de franciscanerorde vanuit Mechelen: 'ende aengesien hij weynich sal vermoghen sonder het faveur van U.E.', hoopte hij dat Van Uterwyck zijn 'faveur' aan de te zenden priester niet zou weigeren. Andersom gebeurde hetzelfde. In 1670 zochten belangrijke katholieke personen bij de kerkelijke leiding steun voor hun priester. Ze gaven in een 'Testimonium optimum catholicorum Transisalanae' te kennen dat de aanwezige paters trouw hun plichten hadden vervuld. Al jarenlang verspreidden ze de roomse religie met succes in de afgelegen plaatsen in Salland en Vollenhove. Zij keerden zich tegen de nieuwe zielzorgers die nauwelijks een jaar gestudeerd hadden en onder de gelovigen veel onrust veroorzaakten. In 1674 deden de drie al eerder genoemde 'Nobilis Catholici' van Olst, bij de apostolisch vicaris hun beklag over een priester die 'nu gedurigh een jaar lanck ons en onsen Pater met veel schrijvens en andersints seer moeylick valt om sigh oock hier te Olst in te dringen'. Dit ging ten koste van 'onsen gewonelycken pastoor'. Zij verzochten in goed paternalistische trant om de 'vaderlijke voorsorge' van de vicaris.⁴⁹

⁴⁸ Waeijer, Nopende, 135-136

⁴⁹ Waeijer, Nopende, 92-93. Velthuysen, 'De invoering', 170-173, 215. Meyer, 'Werkkring' 131-133, 135. Breve chronicon, 210, 219-220. Ondertekenaars 1670: Henricus en Hieronymus Knoppert, Lucas Bruyns, Willem Evertsz., Burchard van Lingen, Franciscus Ignatius van Oldeneel, Gerrit Gysbertsz. Bonn, secretaris Meynard Kerval. Gerrit Jansz. de Vriese tot

De relaties werden door goede woorden en schenkingen in stand gehouden. Pater Van Appeltern prees Gerard van Laer tot Hoenlo in een schrijven voor de lasten die hij op zich nam 'uyt liefde van de catholyke religie'. Pater Du Jument stuurde met een nieuwjaarsgroet aan de Sallandse edelen ook enige 'profytige boekjens en schriftens en biddende een ider der Heeren hem daer van te willen dienen tot onderwysinge van syn huysgesin ofte andere catholyke gebeuren'. Kon een priester in de aanbieding van geestelijk voedsel optreden als mentaal leidsman, er waren soms taken waarbij de dienstbaarheid uiterst fysieke vormen aannam. De 'pater van de Kemmena' verzorgde Hendrik Kockman op diens sterfbed, niet alleen geestelijk, maar ook lichamelijk. Hij werd betaald omdat hij 'die neve inde syecte continuelick heeft bedynt' en de patiënt zes, zeven keer op een dag 'uyt sijne vuilichheit' heeft gereinigt. De priester kreeg voor dit liefdewerk en het lezen van '30 sylmissen' een vergoeding van bijna twintig gulden.⁵⁰

Patronage: armenzorg en onderwijs

Het bedrijven van caritas behoorde tot de christelijke traditie van iedere denominatie. De rijke katholieken bleven na de calvinisering op traditionele wijze aandacht aan de armen schenken. Nog uit de tijd van voor de troebelen dateerden de Doetinchemshuizen te Zwolle. Het waren twee woningen waarvan het eerste in 1577 was gesticht door de magistraat Hendrik ten Holthe. Het tweede dateerde uit 1597 en was door diens zoon, de magistraat Werner ten Holthe gesticht. Deze roomse instellingen bleven in de tijd van de Republiek bestaan onder patronage van de familie Van Doetinchem. In dezelfde stad werd door Anna van Haerst, de weduwe van Emmanuel van Twenhuizen, bij testamentaire beschikking een groot deel van haar erfenis aangewend voor de stichting van een huis voor oude vrouwen. Deze Emmanuelshuizen waren er om 'enighe bedaeghde ende eerbare vrouwpersonen geduijrende die tijt heurens levents bequamelicke verblijff ende wooninge connen en mogen hebben, dewelcke daerenboven aen torff, holt, botter, gelt ofte anders op die vier Hooghtijden ende andere tijden des jaers ende met namen op alle jaergetijden van mijnes testatrices alsoock van mijnes zaligen Ehemans ende Soons

Wesenbergh, Jan Swaefken tot Rande en Gerard van Laer tot Honlo.

⁵⁰ Breve chronicon, 211, 217. J.H. Hofman, 'Ter uitvaart van Jr Herman Frans Kockman en diens zoon Hendrik', *BGO* 5 (1879) 258-267, aldaar 265. Vgl.: Wassenaar, 'Katholieke adellijke families', 5.

overlijden sal toegelegt worden'. Cornelis van Twenhuizen en jonker Johan van der Marsch waren de eerste twee collatoren. De eerste schonk nog een bedrag van driehonderd gulden onder voorwaarde dat op zijn sterfdag de rente onder de aanwezige arme vrouwen werd verdeeld. Bij begrafenissen werden nog op traditionele wijze enige armen bedacht. Na de dood van Herman Frans en Hendrik Kockman kregen de arme vrouwen die bij het lichaam gewaakt en gebeden hadden, een klein bedrag uitgekeerd.⁵¹

Katholieken waren soms opmerkelijk ruimhartig. De priester Volquerus Herkinge gaf in zijn testament tweehonderd gulden aan de Zwolse 'huysarmen', blijkbaar zonder op het religieuze onderscheid te letten. Zijn collega Waeijer volgde hem hierin toen hij bij een collecte voor het nieuw te stichten Holdehuis, een weeshuis voor burgerkinderen, vijftig gulden schonk. Hij was er bijzonder trots op dat de Zwolse katholieken mee gecollecteerd hadden en dat zijn geloofsgenoten ruimhartig hadden bijgedragen.⁵² Plaatselijke caritas was blijkbaar in staat de religieuze scheiding voor een moment te doorbreken. Mogelijk was het voor de katholieken een gelegenheid om te tonen dat ze evenals de gereformeerden hun burgerplichten serieus namen, en zeker was daarmee enig maatschappelijk prestige te winnen.

Dat was ook mogelijk door het tonen van geleerdheid, omdat het de rijkste en geleerdste katholieken waren die met het stadsbestuur de contacten onderhielden. Voor katholieken was het echter niet eenvoudig om goed opgeleide priesters en leken te vormen. Het roomse onderwijs was, typerend voor een verzuilde samenleving, gescheiden van de door de overheid beschermde en ondersteunde gereformeerde Latijnse scholen en universiteiten en vond voornamelijk buiten de Republiek plaats. Katholieke Overijsselaars die in staat waren hoger onderwijs te betalen, trokken naar Meppen en Emmerich voor de Latijnse school en naar de universiteiten te Keulen en Leuven.

Voor de eerste beginselen van de roomse religie kon men eventueel nog wel thuis terecht. In de steden en op het platteland verzorgden klopjes onderwijs, op het platteland gebeurde dat met steun van de adel. In 1619 klaagde de synode dat er op jonker Westerholts huis een 'paepsche vrouwe' was die onder het mom van

⁵¹ G.A. Meyer, 'De Emmanuelshuizen te Zwolle', *VMORG* 35 (1918) 13-29. GAZ, Chartercollectie, nr. 656.05. Hofman, 'Ter uitvaart', 260-261, 264.

⁵² An. 'Volquerus Herkinge', *AAU* 9 (1881) 133-159, aldaar 141. Waeijer, Nopende, 116.

nailes de katholieke religie onderwees. Een jaar later werd er door 'sin E. dienaers huisvrouw' roomse school gehouden. De klachten betroffen de havezate Herxen, bewoond door Hedwig Droste van Vischering, echtgenote van Borchard van Westerholt. In 1621 was er nog steeds een school 'opt hues van Westerholt', maar kort daarna hielden de klachten op. Na 1631 bood de havezate onderdak aan paters. Jaren later, in 1658, klaagde de classis Deventer dat de 'meyeren' hun kinderen 'laeten schoolgaen in Colmschate op Joncker Deutecom's hujs te Rande bij eene klopbagijne'.⁵³

Deelname aan het onvermijdelijke Latijnse onderwijs werd de katholieken vrijwel onmogelijk gemaakt. Te Deventer werd door de magistraat vastgelegd 'dat van nu voortaan geene papisten kinderen opter Latijnschen schoelen solden getoleereert worden, ten sij sie mede den Catechismus leeren, ende tottet gehoor der predicatien sich laeten vinden'. Voor katholieken ging dat te ver en ze kozen voor een opleiding over de grens. Maar dit mocht ook weer niet. In april 1658 werd er door de Staten gedecreteerd dat ouders hun kinderen niet naar 'eenige Jesuitische triviale scholen' mochten sturen. De boete was vijftewintig gulden per maand. Het verbod was gericht tegen de katholieke elite die hun oogappels buiten het gewest naar school lieten gaan. Zoals de twee zonen van wijlen Herman Kockman die te Emmerich de school bezochten en daar bij Reinerus van Laer, vicarus van de St. Martinikerk, logeerden. Veel effect had het verbod niet. Dat bleek toen er in de periode tussen 1672 en 1674 een jezuïetenschool te Zwolle werd opgericht. De zontjes van Overijsselse katholieke edelen en burgers, die voor die tijd in het Heilige Roomse Rijk naar school gingen, stroomden toe. Na de aftocht van de Münsterse bisschop vertrokken ook de jezuïeten met hun leerlingen.⁵⁴ Dat de jezuïeten Zwolle hadden uitverkoren voor de vestiging van hun school, was een bevestiging van de belangrijke positie die de stad in het katholieke Overijsselse leven innam.

⁵³ De Hullu, 'Aanteekeningen', 47, 50, 57, 59, 63. Gevers en Mensema, *De havezaten in Salland*, 363. Thielen, *Geschiedenis*, 30. Ten Hove, *In de schaduw van de stad*, 60.

⁵⁴ Deventer: I. Weekhout, *Boekencensuur in de Noordelijke Nederlanden. De vrijheid van drukpers in de zeventiende eeuw* (Den Haag 1998), 489 noot 59. Scholieren: *Breve chronicon*, *AAU* 7 (1879) 57-89, aldaar 58-66. Reinier: RAO, *Huisarchief Oldhagensdorp*, inv. nr. 380 (1680-1684).

Het onderwijs in het buitenland was een zware last voor de ouders. Adriaan van Laer uit Oldenzaal beklagde zich bij Volquerus Herkinge over het onderwijs van zijn zonen van wie de oudste een universiteit bezocht. Door zijn financiële beperkingen was het voor de vader niet mogelijk om de twee middelste zonen naar de jezuïetenschool te Meppen te zenden en de overige vier naar een 'uitlandse pedagoog'. Adriaan vroeg Herkinge om steun, vooral voor de oudste zoon. Zo'n beroep op een priester lijkt niet ongebruikelijk; zij wisten uit eigen ervaring waar men met subsidie kon studeren. De priester Joannes Waeijer had aan het begin van de zeventiende eeuw te Emmerich een beurs van vijfenveertig dalers per jaar in het leven geroepen, waarvan het geld besteed diende te worden aan de opleiding van een student. Op voorwaarde dat een persoon uit zijn eigen familie altijd zou voorgaan, was aan de jezuïten de taak toegewezen om een kandidaat uit het diocees Deventer te kiezen. Ook Volquerus Herkinge legde testamentair vast dat er drieduizend gulden beschikbaar kwam voor de priesteropleiding bij de broederschap van St. Bonifatius en St. Willibrord te Keulen. De eerste zeven jaar mocht de rente van het geld besteed worden aan de 'eerlycke recreatie' van de studenten. Daarna diende het tot de opleiding van een 'bursarius' die afwisselend uit Zwolle of Overijssel en Groningen afkomstig moest zijn. De suggestie die er van de plaatsnaam Keulen uitgaat, wekt de indruk alsof het hier een buitenlands college betrof. De college's te Keulen en te Leuven waren echter door de apostolisch vicaris voor de Republiek, Sasbout Vosmeer, aan het begin van de zeventiende eeuw opgericht om te voorzien in de opleiding van priesters. De naamgeving was bedoeld om de katholieken in de Republiek tot missionaire activiteiten aan te sporen. Op aanmaning van de vicaris werden op veel plaatsen in de Republiek broederschappen opgericht, ook te Zwolle.⁵⁵

Geheel binnen deze traditie fundeerde de Deventerenaar Gosewinus Cremers een beurs in het Hollands college te Leuven. Een student van zestien of zeventien jaar die zich 'tot den pristerlijcken staet' geroepen voelde, kon daar gebruik maken van een 'kamer ende die tafel van eeten en drinken'. Voor de overige benodigheden moest hij zelf zorgen. Na de studie diende de nieuwe priester missie te bedrijven, liefst in het bisdom Deventer of Groningen. Na de dood van Gosewinus Cremers was ook hier de keus voor een student aan de provisor van het

⁵⁵ GAZ, *Archief St. Michaëlparchie*, stuk d.d. 1-8-1661. Waeijer, Nopende, 13-14. An., 'Volquerus Herckinge', 146-158. Een lijst met Zwolse leden van St. Willebrord en St. Bonifatius is in het archief van de St. Michaëlparchie aanwezig.

'Collegie van Willebrordes en Bonifatius' en hadden neven van de stichter de voorkeur. Het eerder genoemde legaat van vijfduizend gulden van Hendrik van Twenhuizen zal vermoedelijk op dezelfde manier besteed zijn.⁵⁶

Voor roomse studenten uit Overijssel was het in de zeventiende eeuw niet gebruikelijk om een van de universiteiten in de Republiek te bezoeken. In de wapenboeken van de Gelders-Overijsselse studentenverenigingen te Leiden, Utrecht en Franeker komen de namen van de in dit artikel genoemde vooraanstaande roomse families niet voor. Liever studeerde men aan een katholieke universiteit in het buitenland, ook voor een juridische studie. De namen van Emmanuel van Twenhuizen, Gerard en Arnoldus Wijer komen voor in het matrikel van de Leuvense universiteit. Rudolphus en Bernardus Wijer studeerden te Keulen en Orléans, in die laatste plaats promoveerde Rudolphus in de rechten.⁵⁷ Ondanks deze weinige voorbeelden, ontstaat de indruk dat in ieder geval de Overijsselse katholieke elite niet van hoger en universitair onderwijs verstoken bleef.

De Overijsselse rooms-katholieken: balans

De katholieke elite in Overijssel slaagde erin om de voorwaarden op te bouwen en in stand te houden die de uitoefening van de religie mogelijk maakte. In de loop van de eeuw werden ze zich steeds schoksgewijs bewust dat de religieuze situatie onomkeerbaar was. Na hoop op de aartshertogen in de Zuidelijke Nederlanden, de Vrede van Münster, de teleurstelling over de Keuls-Münsterse bezetting, berustte men op den duur in de opgelegde tolerantie. Al zullen de katholieken het (bij voorkomende kerkstoringen en oplevende papenhaat) als niet meer dan een schaamlap voor willekeur hebben ervaren. Ondertussen trachtte men er binnen de toegestane ruimte het beste van te maken. Zonder echter de hoop op volledig herstel van de katholieke religie op te geven.⁵⁸

⁵⁶ Cremers: RAO, *Huisarchief Vilsteren*, inv. nr. 449 (1695, 1710). L.J. Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland* (Amsterdam-Brussel 1964³), 512-519, 1052-1054. Vgl.: Hoppenbrouwer, *Oefening in volmaaktheid*, 87-89.

⁵⁷ O. Schutte, *De wapenboeken der Gelders-Overijsselse studentenverenigingen* (Zutphen 1975). Matrikel Leuven: *Matricule de l'Université de Louvain*. Vol. VI en VII. A. Schillings [éd.] (Brussel, 19[...]-[...]), d.d. 18-1-1659, 27-11-1678, 1684. RAO, *Familiearchief Heerkens*, inv. nrs. 400, 401, 402, 423, 424.

⁵⁸ Frijhoff, 'Toekomstverwachtingen'.

In een fraaie beeldspraak zijn de kloppen ooit gekenschetst als de 'kariatiden van een kerk-in-nood'. Vanwege hun inzet werden deze vrouwen, evenals de toegewijde priesters, in de historiografie altijd al gewaardeerd.⁵⁹ De notabele katholieken hebben echter nog weinig aandacht gekregen en deze korte bijdrage heeft hopelijk aangetoond dat dat niet terecht is. Zij dienden de kerk door zonen en dochters voor de kerk beschikbaar te stellen, voor een contemplatief leven in een klooster of in de wereld. Ook gaven zij in hun directe woonomgeving leiding aan de kerk en steunden het werk van priesters door velerlei vormen van patronage. De inzet van deze voornamelijk leken was minstens zo belangrijk als het werk van de priesters en de kloppen. Zonder hun krachtige medewerking, waaronder belangrijke financiële bijdragen, hand-en-span-diensten, directe bemoeienis met priesters en de inzet van hun maatschappelijk prestige, was het Rome zeker minder goed gelukt om vaste voet in gedeelten van Overijssel te houden.

In deze poging om binnen enkele uitgangspunten van de *histoire religieuse* de Overijsselse katholieke elite te omschrijven, was dit artikel bij voorbaat niet het laatste woord. Voor verder onderzoek liggen de onderwerpen voor het grijpen. Het komt er voornamelijk op neer het onderzoek op de hier aangedragen terreinen te verbreden en te verdiepen. Toegegeven, dit is geen opzienbarende aanbeveling. Maar verdergaand onderzoek is noodzakelijk omdat alleen dit tot beter inzicht kan leiden over hen die zich in hun maatschappelijk schaduwbestaan inspanden 'uyt liefde van de catholyke religie'.

⁵⁹ E. Schulte van Kessel, *Geest en vlees in godsdienst en wetenschap. Vijf opstellen over gezagsconflicten in de 17de eeuw* ('s-Gravenhage 1980), 55. Van Deursen, Mensen, 318, 321-322.

Bijlage: Lijst van havezaten en huizen bewoond door katholieken

Toelichting: Deze lijst geeft alleen de belangrijkste plaatsen waar centra voor de verspreiding, of liever de handhaving voor de katholieke religie waren. De namen met een asterix zijn erkende havezaten. Deze zijn ontleend aan: Gevers en Mensema, *De havezaten in Twente* en *De havezaten in Salland*. De andere huizen zijn ontleend aan de overige literatuur, maar vooral aan Thielen, *Geschiedenis*. De namen achter de dubbele punt zijn die van de bewoners/eigenaars.

Salland:

Ahnem*: Martens.

Boskamp*: Penninck, Van Hoëvell tot Westerflier.

Broekhuizen: Van Ruitenburch, Glauwe.

Glinthuis*: Hagen.

Grote Scheer*: Van Ensse.

De Haere*: Oldenneel.

Heerenbrinck: Oldenneel.

Herxen*: Westerholt >1641.

Hoerlo*: Van Laer.

Krijtenberg*: Mouwick, Van Beeck, Van Doetinchem.

Lierderholthuis: Van Uterwyck, Toe Boecop, Van Hövell.

Mennigeshave*: Grubbe.

Den Ordel*: Mulert >1686.

[Oud] Rande*: Van Doetinchem.

Solenspijker: Sweersen.

'Spijker' [mogelijk huis Hilderingh]: Glauwe.

't Spijkerbosch: Krijt, Van Hövell tot Westerflier.

Wesenberg: De Vriese, Knoppert.

Twente:

Beugelskamp*: Voet.

Breklenkamp*: Bentinck.

Elsen*: Van Laer >1638.

Eschede*: Eschede.

Grotenhuis*: Averhagen, Mulert.

Heekeren*: Ensse.

Herinkhave*: Grubbe >1679.

Hoikink*: Hoëvell.

Pekkedam*: Van Doetinchem.

Saasveld*: Van Reede.

Weemselo*: Beverförde.

Westerflier*: Van Hövell.

Vollenhove.

Oldhagensdorp, Hagen.

An. 'Volquerus Herkinge', *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* (verder: *AAU*) 8 (1880) 43-67, 212-238, *idem* 9 (1881) 133-159.

Beresteyn, E.A. van, 'Genealogie van het geslacht Glauwe', *Kamper Almanak* (1948/49) 156-171.

'Breve chronicon. P.P. missionariorum Soctis Jesu in Transisalaria', *AAU* 6 (1879) 399-427, *idem* 7 (1879) 57-89, 201-232, 395-418.

Deursen, A.Th. van, *Mensen van klein vermogen. Het 'kopergeld' van de Gouden eeuw* (Amsterdam 1991).

Frijhoff, W., 'Toekomstverwachting ten tijde van de Republiek: structuur, en grondlijnen tot een interpretatie', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 98 (1983) 430-459.

Frijhoff, W.Th.M., 'Van "histoire de l'eglise" naar "histoire religieuse". De invloed van de "Annales"-groep op de ontwikkeling van de kerkgeschiedenis in Frankrijk en de perspectieven daarvan in Nederland', *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis* (verder *NAK*) 61 (1981) 113-153.

Geerdink, J., *Eenige bijdragen tot de geschiedenis van het archidiaconaat en aartspriesterschap Twenthe en calendarium St. Plechelmi te Oldenzaal*, (Vianen 1895).

Gevers, A.J. en A.J. Mensema, *De havezaten in Salland en hun bewoners*, (Alphen aan den Rijn 1997³).

Gevers, A.J. en A.J. Mensema, *De havezaten in Twente en hun bewoners*, (Zwolle 1995).

Gevers, A.J. en A.J. Mensema, *Inventaris van het huisarchief Vilsteren (1441-1973)*, (Zwolle 1994).

Gietman, C., 'De jacht in de Oostnederlandse adelscultuur (1550-1700)', *Virtus. Bulletin van de werkgroep adelsgeschiedenis* (verder *Virtus*) 3 (1995/1996) 1-10.

Groenveld, S., *Huisgenoten des geloofs. Was de samenleving in de Republiek der Verenigde Nederlanden verzuild?* (Hilversum 1995).

Hansen, M.L., 'De klopjes van fatsoen in Zwolle', *Zwols Historisch Tijdschrift* 13 (1996) 76-85.

Hattink, R.E. 'Bijdrage tot de kerkelijke geschiedenis van Tubbergen', *Verslagen en Mededelingen van de Vereniging voor Overijssels Regt en Geschiedenis* (verder *VMORG*) 9 (1874) 53-130.

Heuvel, H.W. van, *Geschiedenis van het land van Berkel en Schipbeek*, (Lochem 1903).

Hofman, J.H., 'Het oud-adellijke geslacht Van Doetichem', *AAU* 6 (1879) 100-139.

- Hofman, J.H., 'Het kerspel Olst', *AAU* 18 (1890) 386-431, *idem* 19 (1892) 71-131.
- Hofman, J.H., 'Ter uitvaart van Jr Herman Frans Kockman en diens zoon Hendrik, *Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel* (verder *BGO*) 5 (1879) 258-267.
- Hogestijn, C.M., *De Broerenkerk in de geschiedenis van Deventer*, (Deventer 1981).
- Hoppenbrouwer, F.J.M., *Oefening in volmaaktheid. De zeventiende-eeuwse rooms-katholieke spiritualiteit in de Republiek*, (Den Haag 1996).
- Hove, J. ten, *In de schaduw van de stad. De geschiedenis van de gemeente Diepenveen*, (Kampen 1998).
- Hövell tot Westerflier, J.G.F.M.G. baron van, *Van Hoëvell - Van Hövell. Genealogie van een riddermatig geslacht*, C.A.M. Gietman en M.J.F. Lindeijer red., (Alphen aan de Rijn 1999).
- Hullu, J. de, 'Aanteekeningen betreffende de katholieken in Twente en op het platte-land in het ronde van Deventer. (1583-1629), *AAU* 40 (1914) 1-92.
- Koch, A.C.F., 'The reformation at Deventer in 1579-1580. Size and social structure of the catholic section of the population during the religious peace', in: *Acta Historica Neerlandicae* VI (The Hague 1973), 27-66.
- Koch, E.M.F., *De kloosterpoort als sluitpost? Adellijke vrouwen langs Maas en Rijn tussen huwelijk en convent, 1200-1600*, (Leeuwarden-Mechelen 1994).
- Kooij, P., *Slotkapellen in Drente en Overijssel*, (Delden 1993).
- Kuile, G.J. ter, 'Beroering in Almelo 1631-1632', *NAK* 37 (1949-1950) 183-188.
- Kuile, G.J. ter, 'De Groote Scheer in de geschiedenis', *VMORG* 63 (1948) 72-92.
- Kuile, G.J. ter, 'De familie Grubbe en het huis Herinckhave', *VMORG* 75 (1960) 27-40.
- Lintelo, B.H.A. te, *Ketters en papen in Twente. De reformatie en de katholieke herleving in Twente 1580-1640*, (Hengelo 1988).
- Mensema, A.J., 'Inleiding', *Inventaris van het archief van het huis Oldhagensdorp te Vollenhove 1262-1862*, (Zwolle 1977).
- Meyer, G.A., 'De katholieken te Zwolle tijdens den Munsterschen krijg', *VMORG* 32 (1916) 105-158.
- Meyer, G.A., 'De Emmanuelshuizen te Zwolle', *VMORG* 35 (1918) 13-29.
- Meyer, G.A., 'De jezuïeten-kerkjes te Zwolle', *VMORG* 36 (1919) 19-53.
- Meyer, G.A., 'Werkkring der jezuïeten buiten Zwolle', *VMORG* 33 (1917) 117-144.
- Monteiro, M., *Geestelijke maagden. Leven tussen klooster en wereld in Noord-Nederland gedurende de zeventiende eeuw* (Hilversum 1996).

Muelen, J.C. van der, 'Geslacht Mulert', *De Nederlandsche Leeuw* (verder *NL*), 3 (1885) 38-42, 96-97, *idem* 4 (1886), 49-51, 58-59, 66-67, 77, 93.

Nanninga Uitterdijk, J., 'Een en ander omtrent Johan van Twickelo tot Borgbeuningen', *BGO* 8 (1886) 257-265.

Revius, J., *Licht op Deventer. De geschiedenis van de provincie Overijssel en met name de stad Deventer. Boek 5 (1578-1619)*, Uit het latijn vertaald en toegelicht door A.W.A.M. Budé, G.T. Hartong en C.L. Heesakkers, (Hilversum 1995).

Rientjes, A.E., 'Het katholicisme in Overijssel na 1580', *Overijssel* (Deventer 1931) 921-956.

Rogier, L.J., *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland*, (Amsterdam-Brussel 1964³).

Röring, W.G.A.J., *Kerkelijk en wereldlijk Twente. Historische schetsen* (Enschede 1978²).

Rorink, R.F.A., *Verbonden door de echte. Rechten en plichten van de horige boeren onder de Twentse landsheerlijke hoven tot 1811*, (Almelo 1996).

Sasse van Ysselt, A. van, 'Het Overijsselsch geslacht Van Ensse', *AAU* 58 (1934) 154-167.

Sasse van Ysselt, A. van, 'Bentinck van Breckelenkamp' *De Navorscher* 30 (1880) 201-206.

Schulte van Kessel, E., *Geest en vlees in godsdienst en wetenschap. Vijf opstellen over gezagsconflicten in de 17de eeuw*, ('s-Gravenhage 1980).

Schutte, O., *De wapenboeken der Gelders-Overijsselse studentenverenigingen* (Zutphen 1975).

Streng, J.C., 'Stemme in staat'. *De bestuurlijke elite in de stadsrepubliek Zwolle 1579-1795*, (Hilversum 1998).

Thielen, A.M., *Geschiedenis van Raalte als kerspel, statie en parochie van het H. Kruis*, (Zutphen 1981).

Velthuysen, B.P. 'De invoering der hervorming en de wederopleving van het katholicisme te Kampen', *AAU* 2 (1898) 134-206, 344-423.

Verstegen, S.W., 'De luister van het oude stamhuis. Het beheer der bezittingen en de levenssfeer van een Veluws adellijk geslacht in de achttiende eeuw', in: J. Aalbers en M. Prak (red.), *De bloem der natie. Adel en patriciaat in de Noordelijke Nederlanden*, (Meppel/Amsterdam 1987) 79-92.

Waeijer, A., *Nopende het aerts-priesterschap van Swolle naer de beroerten deser Nederlanden mitsgaders van eenige gedenckweerdige voorvallen uitgegeven door G.A. Meyer*, (Utrecht 1921).

Wassenaar, H., 'Katholieke adellijke families in Gelderland en Overijssel', *Virtus* 1 (1993/1994) 4-11.

Wassenaar, H., 'Stadhouder Willem III als opperjagermeester van de Veluwe: een vriend van de adel?', *Virtus* 3 (1995/1996) 11-24.

Weekhout, I., *Boekensensuur in de Noordelijke Nederlanden. De vrijheid van drukpers in de zeventiende eeuw*, (Den Haag 1998).

Wiggers, J.H., 'Grubbe, Herman Goossen (ca. 1610-1679). Katholiek edelman', in: *Overijsselse biografieën* 2, (Meppel-Amsterdam 1992) 60-63.

Wijnaendts van Resandt, W., 'Een aanzienlijk, doch weinig bekend geslacht Van Till, te Zutphen en Zwolle', *NL* 40 (1922) 203-218.

Wijnaendts van Resandt, W., *Geschiedenis en genealogie van het geslacht Van Middachten 1190-1901*, ('s-Gravenhage 1913).